

UDK: 338(497.5) »1941/1945«
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 1. 12. 1995.

Hrvatsko gospodarstvo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ
Filozofski fakultet, Zagreb

Zavisnost NDH od Hitlerova Trećeg Reicha i Mussolinijeve Italije u znatnoj je mjeri utjecala na razvoj gospodarstva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a tome treba pridružiti i destrukciju gospodarstva koja je započela djelovanjem partizana ali i drugih čimbenika. Uprkos tome gospodarstvo NDH uspjelo je u nekim područjima ostvariti pozitivne rezultate, a osobito je zanimljiva sama organizacija i planovi za razvoj gospodarstva.

I.

Nezavisna Država Hrvatska stvorena je kao krnja država. Ostavljanjem Međimurja, znatnog dijela Dalmacije¹ i Istre, te poslije 15. listopada 1941. i Srijema izvan njezina područja, a uklapanjem Bosne i Hercegovine u njezin sastav, ova je država imala zadaću da upotpuni njemački Grosswirtschaftsraum i da omogući Hitleru laku opskrbu sirovinama, žitaricama i radnom snagom. Podjela Hrvatske na interesne sfere između Trećeg Reicha i Mussolinijeve Italije bila je načinjena uglavnom prema interesima eksploatacije njezinih bo-

¹ Na području koje je bilo ustupljeno Italiji Rimskim ugovorima 18. svibnja 1941. nalazila su se, prema podacima industrijskoga katastra Hrvatskoga državnog društvenog-gospodarskog zavoda iz 1939. godine, 124 industrijska poduzeća sa 150 tvornica. Ovo je područje (bez Zadra) odlukom Pavelića od 10. rujna 1943. opet pripojeno NDH. Na sušačkom području dominirale su drvna poduzeća i brodogradnja, na području Šibenika aluminijski i kemijski pogoni, te proizvodnja tjestenine. Na području Splita najvažnije su bile cementare, kamenolomi, brodogradilište, na otocima Visu i Korčuli konzerviranje morske ribe i brodogradilišta. Najjači je, dakako, bio Split, gdje su se nalazile 52 tvornice. (Hrvatski državni arhiv, NDH, kut. 522. – elaborat »Veleobrt na novo prisajedinjenim primorskim krajevima Hrvatske«). No većina tih tvornica iz različitih razloga nije radila. Zadar je bio izuzetno jaki industrijski grad. Tu se nalazilo šest tvornica tjestenine, tvornica sardina A. Zerauscheka, tvornica čokolade »Dalmatinka«, četiri tvornice likera (Luxardo, J. Pivac, R. Vlahov, Drioli), tvornica mreža, kožara Marušić, državna tvornica cigareta, te četiri tvornice cigareta, od kojih je jedna bila državna. Gotovo sve te tvornice bile su bombardirane 1944. godine.

gatstava, i pretjerani zahtjevi Njemačke i Italije s obzirom na isporuku boksita, željezne rudače, drva, žita i radne snage uzrokovali su mladoj državi velikih problema, koje ona nije mogla riješiti, jer je narod te zahtjeve ocijenio kao fašističke i pružio organizirani otpor u antifašističkoj borbi.

Zbog toga se gospodarstvo nove države nije moglo organizirati kako treba, iako je ona imala niz vrlo povoljnih odlika. Imala je površinu od 10.120.045 četvornih kilometara i 5.655.750 stanovnika, a bila je podijeljena u 22 župe, 141 kotar, 31 gradsko poglavarsvo i 1006 općina.² Međutim, zbog rušenja prometnica i ometanja prometa na gotovo svim cestama, vlast NDH s vremenom nije mogla osigurati sirovine i energiju ni za vlastitu proizvodnju, a kamoli za izvoz, pa je NDH postala opterećenje Trećem Reichu, osobito nakon kapitulacije Italije, kada je briga za održanje NDH pala na Treći Reich. Holm Sundhaussen je istražio da je Banovina Hrvatska pružala Trećem Reichu mnogo više gospodarskih usluga nego NDH, te je, prema tome, vezanost ovih prostora u Grosswirtschaftsraum započela 1934. i trajala do 1945., s najvećim dometom 1940. godine. Posebno je vrijedan elaborat iz 1943., bečkog instituta za istraživanje gospodarstva, koji pokazuje koliko su Nijemci bili zainteresirani za boksit u Dalmaciji i Bosni, te da su raspolagali detaljnim podacima o zalihama rudnika i mogućnostima daljnje eksploatacije.³ A znamo i što su Nijemci i Talijani uspjeli izvući iz područja Jugoslavije, pri čemu su Talijani procjenjivali izvoz na temelju kliringa tako da je NDH bila stalno dužna Italiji, pa je vlada NDH već do ožujka 1942. morala staviti Talijanima na raspolaganje milijardu kuna za izdatke Druge armije, a do kraja 1941. uzdržavanje njemačke vojske stajalo je NDH 1.315.000.000 kuna.⁴ Dakako, sada bi s obzirom na novu situaciju trebalo i gospodarske odnose Hrvatske prema Italiji i Njemačkoj, te ono što se je izvelo milom ili silom u uzajamnom uništavanju materijalnih i ljudskih vrijednosti pod utjecajem rata na našim prostorima, analizirati i napisati drugačije nego što je to učinio dr. Nikola Živković.⁵ No njegove dvije studije pružaju nam veliko mnoštvo podataka na kojem se temelju može dalje graditi, jer gospodarski su se odnosi mijenjali u skladu s političkim kretanjima i ofenzivama, zapravo klasnim i nacionalnim sukobima koji su iznutra rušili državu i poništavali sve stvorene vrijednosti. Prema izvještaju užega gospodarskog odbora Sabora NDH od 15. listopada 1942., već do tada Nijemci su morali uvoziti u Hrvatsku iz Trbovlja ugljen, a uništeno ili nesigurno za promet bilo je oko 1.700 kilometara željezničkih pruga.⁶

No ta je država željela izgraditi svoje vlastito suvereno gospodarstvo te je – barem teoretski, a zahvaljujući odličnim stručnjacima u svojem sastavu – izradila osnove gospodarske politike koja bi mogla stvoriti zadovoljavajuće

² *Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli NDH*. Naklada Rafaeta Landikušića, Zagreb, 1942., 13.

³ »Ehem. Jugoslawisches Staatsgebiet (unter besonderer Berücksichtigung Kroaticens)«. Arhiv Jugoslavije, Mikrofilm, 84-89.

⁴ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb, 1977., 126 i 129.

⁵ Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svjetskom ratu*, Beograd, 1975. i isti, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u drugom svjetskom ratu*, Beograd, 1991.

⁶ Hrvatski državni arhiv, Sabor NDH, zapisnik gospodarskog odbora od 15. X. 1942.

uvjete za razvoj svoga gospodarstva da rat nije onemogućio realizaciju planiranoga.

U svom je programu Državna riznica zacrtala da treba štititi samo one gospodarske grane koje imaju sve uvjete za zdravi razvoj, a mnoge odredbe i uredbe o carinama, porezima i sl. možemo i danas pogledati kod izrade našega suvremenog zakonodavstva jer ti propisi uzimaju u obzir naše područje i naše posebnosti.⁷

Po svojoj strukturi, obuhvaćajući rodna polja Slavonije i Srijema, te rudno bogatstvo Bosne i Hercegovine a i luke Sušak, Senj, Metković, Ploče (u izgradnji) i Dubrovnik, NDH je trebala imati dosta izvoznih viškova. No antifašistička borba, potencirana necjelovitošću hrvatskog prostora i izdvajanjem Dalmacije, ubrzo je otežala normalno gospodarsko poslovanje, pa se gotovo ne može govoriti da su gospodarski zakoni, koji su bili vrlo brojni, vrijedili na čitavom prostoru nove države. Drvo, tanin, boksit, željezna rudača, karbid, cianid, kemijski proizvodi, šljive, stoka, žito izvozilo se samo tamo gdje su se osigurali proizvodni i prometni uvjeti, a to je, izuzev zagorskog i zagrebačkog područja, bilo već 1942. moguće provoditi samo pod zaštitom oružane sile.

Sa silaznom linijom ratova koje su vodili Nijemci, Hrvatska s Bosnom i Hercegovinom postaje područje intenzivne ekonomske eksploatacije, ali je ona praćena silnim otporom raznih strana i ne donosi rezultate koje Nijemci i Talijani očekuju. Napuštajući malo pomalo sporedne ciljeve, Nijemci su do proljeća 1945. nastojali održati prolaznu liniju kroz Hrvatsku i uz to eksploatirati boksit, koji onda golemim naporima nastoje otpremiti do Hamburga na preradu.

2.

Organizacija gospodarstva NDH. NDH je imala dobro organiziranu upravu i razraden sustav gospodarskih ustanova u skladu s potrebama. Njezin list *Gospodarstvo*, ali i svakodnevni listovi, pružaju mogućnost detaljne rekonstrukcije onoga što su službenici gospodarskih ustanova željeli, i planirali, ali zbog novinske cenzure samo iz arhivske građe možemo saznati što se doista zbilo, i to kako iz one koja je nastajala radom gospodarskih ustanova NDH, tako i iz partizanske, njemačke i talijanske dokumentacije, a ponešto možemo saznati i iz dnevnika Gleisa von Horstenaua, očuvane korespondencije i još neistraženih materijala u Bad Godsbergu.⁸

Kao svaka moderna država, NDH je među najvažnijim ustanovama osnovala ured Obće državne brojitbe (statistički ured), jer Kraljevina Jugoslavija nije dopuštala da se za hrvatske prostore vodi posebna statistika, pa se je i ono što je preuzela 1918. od Austro-Ugarske prestalo pratiti kao statistička pojava,

⁷ *Spomen-knjiga prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske 10. 4. 1941.–10. 4. 1942.*, Zakoni i uredbe u knjigama »Gospodarsko zakonodavstvo NDH«, I., (Zagreb, 1942.), II., (Zagreb, 1942.) i III., (Zagreb, 1943.).

⁸ Vasa Kazimirović, *NDH u svjetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleisa von Horstenau 1941–1944.*, Beograd, 1987.

čime smo izgubili mogućnost praćenja kontinuiteta za mnoge vrlo važne pojave. Isto tako kao izraz svoje samostalnosti osnovana je odmah u svibnju 1941. Hrvatska državna banka.⁹ Taj je novčani zavod u srpnju 1941. proveo pretvorbu dinara u kune u omjeru 1:1, da bi se onda nastojala usporiti njezina svakodnevna devalvacija kroz ugovore o plaćama i zabranom štrajkova, kao i uopće isplate poljoprivrednih i stočnih proizvoda seljacima po maksimiranim cijenama. Posljedica nerealnog zadržavanja kune bila je nestašica roba i skrivanje hrane, pa je već potkraj 1942. popustila proklamirana novčana politika i započela velika emisija novca, koja traje sve do ljeta 1945., kada je kuna zamjenjena za dinar u omjeru 100:7, ali samo do iznosa 5.000 dinara, dok je višak kuna vlasniku oduziman. Značajnu ulogu imala je i štedionica Nezavisne Države Hrvatske, koja je nastala iz Radićeve Oblasne štedionice Zagrebačke oblasti, mijenjajući najprije naziv u štedionicu Savske banovine, a zatim u štedionicu Banovine Hrvatske.

No, na drugom je mjestu bilo Ministarstvo narodnoga gospodarstva povjereno dr. Lovri Sušiću. U to su ministarstvo ušli kao samostalni odjeli: financijski odjel, odjel za trgovinu, obrt i industriju, te odjel za seljačko gospodarstvo bivše Banovine Hrvatske. Ovo je vijeće donijelo odredbu o osnivanju gospodarskog vijeća, koje je trebalo proučavati gospodarska pitanja i predlagati smjernice za rad gospodarstva, te stručnih zajednica koje su trebale unapređivati, nadzirati i regulirati proizvodnju i raspodjelu sirovina i gotovih proizvoda. No već 24. lipnja 1941. Ministarstvo narodnoga gospodarstva¹⁰ dijelilo se u tri ministarstva: Državnu riznicu, Ministarstvo za obrt, trgovinu i industriju, te Ministarstvo seljačkoga gospodarstva, koja su rješavala sva gospodarska pitanja.

3.

Državna riznica. Državna je riznica izrađivala državni proračun, a pored toga utvrđivala je poreze i carine. Imala je i poseban odjel za državne zajmove, imovinu, katastar i novčarstvo. Pod direktnom upravom riznice bila je novoosnovana Hrvatska državna banka kao emisijski zavod, te je u srpnju 1941. dinar zamijenjen kunom u omjeru 1:1, ali je bio uspostavljen dosta nepovoljan omjer prema Reichs marki (20:1), odnosno talijanskoj liri (2,6:1), pa je roba Hrvatske bila za te zemlje vrlo jeftina. Dakako, budući da nije provedena sukcesija, kuna nije imala pokriće ni u zlatu niti u devizama, već su njezinu garanciju činili

⁹ Dragutin Toth, Hrvatska državna banka. Njeno značenje za hrvatsku gospodarsku samostalnost. Zbornik *Izgleđi i problemi hrvatskog gospodarstva*, Zagreb, 1943. i Hrvatska državna banka do XII. 1941., Zagreb, 1941.

¹⁰ Jedna od vodećih osoba u Ministarstvu narodne privrede bio je dr. Vladimir Košak (Velika Gorica, 26. IX. 1908.–1947.) Bio iskusna i dobro školovan ekonomist. Već 1934.–1936. je bio asistent u Institutu za ekonomske nauke u Frankfurtu na Maini, a onda radi u zagrebačkoj podružnici Privilegirane agrarne banke, kao tajnik Trgovinske komore i u Jugoslavenskoj banci. U 1940. je generalni direktor POHIT-a, a onda postaje tajnik Ministarstva narodne privrede i kasnije ministar financija. Zastupao je njemačku liniju u hrvatskoj politici. Supruga mu je bila kći direktora Hrvatske štedionice dr. Katušića.

samo proizvodnja i radna snaga države. Ukupni optjecaj kuna potkraj 1941. u iznosu 8.352.000.000 kuna pokazuje da su njeni građani bili siromašniji nego 1920. godine. Osim Hrvatske državne banke vrlo važnu ulogu imala je u financiranju gospodarstva Hrvatska štedionica d.d., Prva hrvatska štedionica d.d. i Privredna banka NDH.

Državna je riznica 1941. raspisala i unutarnji zajam kojim su se trebali ostvariti program gospodarske revitalizacije nove države. Dr. Vladimir Košak je prigodom prvog zasjedanja Hrvatskog sabora 23. veljače 1942. kao rizničar podnio zanimljiv izvještaj u kojem se zalaže za štednju, plaćanje poreza i veliko zalaganje.¹¹

Kako su funkcionirali državni proračuni 1941.–1945. u praksi, danas nije istraženo, ali možemo zaključiti da su rat i sve jači partizanski uspjesi topili financijska sredstva nove države, pa su i svi proračuni u času donošenja bili realni, a već mjesec dana nakon toga fiktivni.

Možda je zanimljivo ukazati da je u proračunu za 1942. za Ministarstvo hrvatskog domobranstva trošeno 26,48% budžeta, za Državnu riznicu 14,61%, za Ministarstvo unutrašnjih poslova 12,22%, za Ministarstvo prometa i javnih radova 9,36%, za Ministarstvo seljačkog gospodarstva 4,54%, za Ministarstvo obrta, veleobrt i trgovinu 3,46%, te za Ministarstvo šumarstva i rudarstva 0,83% itd.¹² Ova raspodjela pokazuje da je već 1942. trebalo za rat odvajati tako velika sredstva da su otpali mnogi poslovi u gospodarstvu koje je NDH planirala još 1941. godine.

Dovoljno je samo reći da je NDH zatekla porušene mostove na Savi kod Broda, kao i preko Une na pruzi Sunja–Banja Luka, te da je prvi nakon tri mjeseca popravljen i pušten u promet krajem kolovoza 1941., a drugi nešto kasnije. No trebalo je popraviti i most prema Brčkom kako bi se povezala bosanska Posavina sa Slavonijom, a i nekoliko drugih mostova. Između Botova i Gyekenese je do 18. prosinca 1941. izgrađen provizorni most, a golema je sredstva trebalo utrošiti i za postavljanje privremenih mostova između Petrovaradina i Novog Sada, te Erduta i Bogojeva. Sve su prometne linije prilikom uspostave NDH bile razlomljene i trebalo ih je obnoviti. Nakon što su obnovljene započela su nova rušenja pruga i miniranja vlakova od partizana, pa je željeznički promet tekao sa silnim poteškoćama, a izgradnja unske pruge, koje je već gotovo tri četvrtine dovršilo francusko društvo Batignoll, nije se mogla završiti zbog intenzivnih ratnih sukoba u tom području. Ostali su samo planovi, pa je zanimljivo da je postojao i plan da se Senj poveže s Plitvičkim jezerima željeznicom preko Otočca i Vrhovina, čime bi se izbjegao Knin kao prometno čvorište, i da je ta pruga trebala biti elektrificirana, imajući preko Tržaških Raštela spoj s unskom prugom, odnosno Bihaćem.

Ništa nije bilo bolje ni s prometnicama, gdje su se postavljali balvani, prekapale ceste i sl. Ma koliko se trudila, vlada NDH nije mogla toliko brzo popraviti ceste koliko su ih brzo komunisti, antifasisti i četnici rušili, ali je, usprkos nevjerovatno teškim prilikama, uz pomoć njemačke organizacije za

¹¹ *Spomen-knjiga*, n. dj. 88.

¹² Isto, 90–91.

prometnice dr. Todta, koji je bio specijaliziran za gradnju cesta i mostova, ipak izgrađena cesta Rogatcc–Krapina–Podsused–Zagreb, pa je već 1941. utrošeno za tu cestu 7,500.000 kuna, a za 20,000.000 kuna i cesta Zagreb–Dugo Selo, te neke dionice ceste u Hrvatskom primorju i drugdje. Iako je 8. veljače 1942. Todt smrtno stradao, gradnja se je nastavila i tako je izgrađena cesta koja do danas služi prometu Zagreba s Austrijom.

4.

Ministarstvo za obrt, veleobrt, trgovinu. Obrt, industrija i trgovina pretrpjeli su za ove četiri godine velike promjene, i to na lošije. Već za vrijeme Banovine Hrvatske utjecaj njemačkoga kapitala postojao je na području Banovine dominantan.¹³ Za vrijeme NDH dolazi do borbe njemačkoga državnoga kapitala i Povlašćenoga hrvatskog industrijskog trgovačkog d.d. (POHIT), osnovanoga 30. listopada 1940. za najveća industrijska poduzeća. Zadaća je POHIT-a u doba osnivanja bila da okupi jače grupe hrvatskih privrednika kako bi preko toga holding poduzeća mogli poduprijeti najvažnije tvornice za Hrvatsku. Poslije travnja 1941. POHIT dobiva nove zadaće. On postaje državna, odnosno poludržavna ustanova, s ciljem da preuzme ustanove raznih vrsta važnih za gospodarstvo. POHIT je preuzeo i velik broj podržavljenih židovskih poduzeća, te su tako došli pod njegovu upravu Prva hrvatska tvornica ulja d.d. Zagreb, »Mirna«, Ugljenokopno d.d. Zagreb, Zagrebačka dionička pivovara i tvornica slada, Zagreb, Jutena industrija d.d. Karlovac, a osnovano je i više novih poduzeća među kojima »Domovina« hrvatsko osiguravajuće d.d. Zagreb, »Croatia«, Obavještajni zavod d.d. Zagreb, »Hrvatsko gospodarstvo«, Zagreb, »Hrvatsko-talijansko trgovačko d.d. Zagreb«, te »Obnova« d.d. za trgovinu i preradbu sirovina.¹⁴ Kasnije pod POHIT, kao i pod »Hrvatskog Radišu« dolaze brojna konfiscirana poduzeća, koja su djelomično prodana privatnicima. Pod pokroviteljstvom POHIT-a izlazio je i list *Gospodarstvo*, kao jedini obavještajnik o stanju hrvatskoga gospodarstva. Država je nastojala pokazati interes za najvažnije gospodarske grane, no usprkos dobroj teoretskoj razradi i planovima kao i hijerarhijskoj postavi djelovanja gospodarstva preko župa sve do kotareva i općina, na terenu već u jesen 1941. mnogo toga nije bilo dobro, jer

¹³ Mira Kolar-Dimitrijević, *Strani kapital i Banovina Hrvatska 1939–1941. Povijesni prilozi*, 9 (1990), str. 186–187. Tako je, na primjer, u Tvornici vagona u Slavanskom Brodu imao svog udjela Krupp, i bez njegova kapitala ta tvornica ne bi ni preživjela međuratno razdoblje. Zainteresiranost Kruppa za brodsku tvornicu iskazana je i u svibnju 1941. Podaci su prikupljeni i preko Südosteuropa Gesellschaft (SOEG), koje je društvo izdavalo svoje »Monatsberichte«, ali su postojale i različite specijalizirane kuće. S tim institucijama suraduju Ulmanski, Benčić i drugi vrlo utjecajni gospodarstvenici. Nijemci su imali snimljenu sliku stanja u pojedinim privrednim granama, promjene su pratili preko izvještaja, a bilo je izrađeno i više disertacija koje su se bavile gospodarstvom na našim prostorima. Arhiv Jugoslavije, mikrofilm 71, rola 47. U Beču je 1942. postojao posebni Suedostinstitut fuer Wald und Holzforschung.

¹⁴ *Naša gospodarska politika. Godinu dana rada Ministarstva za obrt, veleobrt i trgovinu*, Zagreb, 1942., 225–226. Vidi i Vilko Rieger, *Stara i novo gospodarstvo*, Zagreb, 1942.

su pojedinci svojom destruktivnom politikom razarali ono što je država nastojala uspostaviti i organizirati. Zadovoljavanje prevelikih zahtjeva Njemačke i Italije u postojećim uvjetima djelovalo je stalno kao negativan naboj, a nemogućnost izvršavanja tih zahtjeva dovodi do sve negativnije ocjene gospodarstva NDH i u Berlinu i u Rimu.¹⁵

Obrt se je raspadao zbog mobilizacije radne snage i nestašice sirovina i energije, slabije pomagan od zajednica i središnjica nego tvornice. Zajednica za kožu, Zajednica za promet stokom i stočnim proizvodima, Zajednica za perad i divljač, Zajednica za tekstil, Zajednica za mljekarstvo, Zajednica za željezo i kovine, Zajednica za otpadke, Zajednica za tehničke masti, Središnjica za ogrjev, Središnjica za žestu, Središnjica za kvasac, Središnjica za šećer donosile su odluke o tome hoće li se nekoj tvornici dodijeliti sirovina ili energija, pa je veza ovih zajednica s DOPOS-om, koji je otkupljivao žitarice i stoku na terenu često bila usko grlo proizvodnje.

Raspadala se je i mala i srednja industrija, razmještena neravnomjerno po cijeloj zemlji. Rečene su tvornice već u 1941. prekidale rad – usprkos zabrani – jer nisu imale ugljena, budući da su napadi partizana od početka bili usmjereni na ugljenokope. Elektrifikacija zemlje, koja je započela još u vrijeme Savske banovine nije bila dovršena, a hidroelektrana Fužine–Tribalj, koja je trebala dati 70.000 KS, gradila se je, ali za rata nije proradila, pa je proizvodnja sjeverozapadne Hrvatske ovisila o radu lokalnih kaloričnih elektrana, za koje je bilo sve teže nabavljati ugljen. Kasnije nije bilo ni sirovina, kako zbog pretjeranog izvoza žita i stoke u Njemačku, tako i zbog toga jer je narod počeo skrivati plodove zemlje u zemunice, odbijajući da ih dađe u otkup za poprilično obezvrijeđene kune već 1942. godine. Naposljetku i pozivanje u domobranske snage prorijedilo je redove obrtnika.

Najdulje je radila krupna industrija, koja je bila čuvana vojnim snagama i čija je opskrba sirovinama išla preko zajednica za određene robe (na pr. Zajednica za kožu). U jesen 1944. više nije bilo moguće ni najvažnijim i najvećim tvornicama osigurati energiju i sirovine, pa i one prestaju s radom, ili rade znatno skraćeno, s time da se sve više usluge potrebne za život obavljaju preko obrtničkih radionica, javno ili tajno. Nikada nije bilo moguće posve prekinuti vezu između ustaških uporišta i partizanskog oslobođenog teritorija, pa se i uz najveće žrtve i opasnosti prenosila hrana ili roba koja je na neki način omogućavala preživljavanje na obje strane. Jednako je bilo i s radnom snagom, iskustvima i sl. Narod je bio jedan.

Radi izvoza posebna se pozornost posvećivala *rudarstvu*, koje su Nijemci detaljno istražili još prije prvoga svjetskog rata, te su već 1936. preuzeli Gojilo, a Goring je financirao uređenje »Jugočelika« u Zenici i Varešu. Hitler je od Pavelića tražio boksit, bakar, drvo i mineralna ulja, a Pavelić je odgovorio u prisutnosti državnog maršala Goringa, da blaga zemlje ne trebaju biti predmet sporazuma, jer »Soweit sie für die Kriegführung benötigt wurden, stunden sie selbstverständlich zur Verfügung.«¹⁶ Na taj je način sva proizvodnja mi-neral-

¹⁵ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše*, n. dj., 124.

¹⁶ Holm Sundhaussen, *Südosteuropa in der nationalsozialistischen Kriegswirtschaft am Beispiel des »Unabhängigen Staates Kroatien«*, *Südost-Forschungen*, sv. XXXII, 1973., 239.

nog ulja i željeza došla pod njemačku kontrolu, i oni su stavili svog povjerenika čak i u željezaru u Capragu kraj Siska, koji je bio u nadležnosti Alberta Speera, a tako su postupili i u svim drugim rudarskim poduzećima Bosne, te su u Berlinu registrirali svakodnevnu proizvodnju i intenzivirali rad do maksimuma gdje god pogoni nisu bili uništeni. Prema službenim podacima, samo u 1941. bilo je unutar NDH proizvedeno 1,778.816 tona mrkog ugljena, 744.544 tone lignita i 8.547 tone kamenog ugljena. Iskopano je 416.974 tone željezne rudače i izrađeno 49.916 tona sirovog željeza, te 4.830 tona lijevanog željeza, (Vareš), 211.111 tona boksitne rude, 3.804 tone manganovih rudača, 52 tone dragocjenoga kroma, 51.136 tona soli iz Tuzle, 80 tona sirovog olova. Dobiveno je i 4,448.265 prostornih metara zemnog plina te 198 tona čadi u Kutini. Radom približno 24.927 radnika u rudarstvu, od čega je u državnim rudarskim poduzećima radilo 13.597 radnika, dobivene su važne sirovine za ratnu industriju, premda je zbog toga izbijalo i njemačko-talijanska napetost oko Bosne i Hercegovine, gdje su se uglavnom nalazili ti izvori ruda.¹⁷ Rude u Bosni bili su i razlozi i pravci pojačanog angažiranja Nijemaca na području NDH 1942. i 1943. godine. Naime, dok je 1941. i 1942. Hitler bio voljan prepuštiti prostor NDH talijanskoj strani, izuzev područja gdje su se nalazila rudna bogatstva, u 1943. je već morao angažirati znatne snage za osiguranja rudnika boksita, koji je trebao za avione i kojega se je proizvodnja uvećavala dosegaši u polovici 1944. godine 600.000 tona što je bio najveći doseg. Bombardiranje Slavenskog Broda onemogućilo je otpremu boksitne rudače prema sjeveru, pa se rudača otprema preko luke u izgradnji Ploča, do koje se dovozi automobilima. Nijemci su uložili silan napor da im ne presahne ta rudna žila.

U pogonu se nastoji održati i sisačka željezara, sagrađena 1938. godine i pomagana od Goring Werke, koji je držao »Jugočelik« u Varešu i Zenici. Ova je željezara iskorištavala željeznu rudaču s Petrove i Zrinjske gore i osobito Ljubije kraj Prijedora, s kojom je bila povezana prugom normalnoga kolosijeka preko Sunje. Međutim, već u svibnju 1942. Ljubija pada u ruke partizana, što je onda dovelo do kozaračke ofenzive, pa je Ljubija opet došla u ruke Nijemaca, koji su onda vezali proizvodnju u njoj uz proizvodnju sisačke željezare, osiguravajući oba objekta znatnim brojem svojih vojnih snaga. No Ljubiju nije bilo moguće održati, a sisačku željezaru su kao i rafineriju u Capragu 1944. izbombardirali saveznici, te se rad u njoj do 1945. nije obnovio. U jesen 1943. potpuno su ispale iz proizvodnje željezare u Zenici i Varešu, te solane u Kreki kraj Tuzle. I ugljen, umjesto da se izvozi, sada su ga Nijemci morali uvoziti iz Trbovlja u Zagreb, kako bi održali one pogone za koje su bili vitalno zainteresirani.

Bombardiranja su izbacivala iz pogona velike sustave uz glavne prometnice. Bombardiranje, a ne napad partizana na Gojilo 6. rujna 1942., zaustavili su silne napore Nijemaca da preko Elweratha crpu relativno velike količine nafte s tog izvora. U Gojilu, koji se počeo eksploatirati 1939. godine prekupom koncesije od rastrošnog sina Nikole Pašića Radeta, Nijemci su 1942. izvukli 21.582 tone, a 1943. godine 26.558 tona nafte i nakon toga vrlo malo.

¹⁷ Rafael Brčić, Njemačko-talijanske suprotnosti oko Bosne i Hercegovine u svijetu okupacije 1941. godine, *Prilozi Instituta za suvremenu istoriju u Sarajevu*, 3, 1967., 187.

Rudna industrija na području NDH imala je već 1941. značajno mjesto u planovima Nijemaca, koji su trebali rude Bosne za proizvodnju oružja. Ta je uloga s gubitkom teritorija i slabljenjem njemačke vojne sile bivala sve veća, pa su tek teška bombardiranja zaustavila eksploataciju najznačajnijih rudnika.¹⁸ Za potrebe Nijemaca eksploatirali su se ugljenkopi Kakanj, Breza, Zenica, Banovići i Tuzla, ležišta boksita kod Mostara i jedan u Bosni, a željezo se u potpunosti prerađivalo u Zenici i Varešu za njemačke potrebe. Proizvodnja mostarskog boksita i željezne rudače iz Ljubije uvećavala se kako je Njemačka trebala sve više tenkova i zrakoplova i kako su napadi saveznika na Njemačku bivali mnogobrojniji i žešći. Zbog partizanskog ometanja Nijemci su držali na ovom području dosta velike svote radi osiguranja i u kliringu je izravnavan izvoz ruda i troškovi održavanja njemačke vojske (oko 2.000.000.000 kuna 1944.)¹⁹ na našim prostorima, pa je doista ruda za Treći Reich bila besplatna.

Spajanjem državnih šuma sa šumama krajiških imovnih općina državna je vlast imala kontrolu nad 2.607.936 hektara šuma, a u rukama agrarnih zajednica, Crkve, banaka, samopravnih tijela i ostalih bilo je samo 1.460.767 hektara. Šume su bile golemo državno bogatstvo, ali je sječa već 1942. počela zapinjati zbog partizanskog rata, pa se u zimi 1944./45. počela sjeći šuma na Medvednici kako bi se osigurao ogrjev Zagrebu. Sječa šuma bila je najranjiviji dio gospodarskog sustava i šume nije bilo moguće osiguravati ni čuvati, pa su u ratu propale i gotovo sve pilane. Tako je već u veljači 1942. izgorjela pilana Filipa Deutscha u Đurmancu kraj Krapine, gdje je izgorjelo drvo koje je bilo predviđeno za njemačku vojsku.

Prehrambena industrija poslovala je usko povezana sa zajednicama određene vrsti. ZEMPRO (Državna poslovna središnjica za zemaljske proizvode) imala je zadaću prikupljati hranu, koja je onda preko zajednica išla u raspodjelu, tvornicama na preradbu ili u izvoz. Za Volksdeutsche je obnovljen rad tvornice masti i suhomesnate robe u Zaprešiću, koja je više godina bila izvan upotrebe, jer je bila u rukama Saveza srpskih seljoradničkih zadruga, koji je 1924. zaustavio rad u toj tvornici proizvodeći samo u svojoj tvornici u Šidu. Međutim, već 1942. većina je mlinova izvan pogona bilo zbog nedostatka ugljena, nafte ili žita za meljavu. Ustaške vlasti nastoje održati nekoliko većih mlinova u gradovima, sve do 1945. osiguravajući za njih potrebnu sirovinu čak, i vojnom silom oduzimajući žito seljacima. No partizani uništavaju vršalice, pale žito, skrivaju žito u zemunice, pa je u 1945. kruh bio velika poslastica, koju obični puk nije imao.

Tekstilna industrija, koja je do 1939. zapošljavala velik broj radnika, koristila se uglavnom uvoznom sirovinom. Zbog rata nabava sirovina bila je onemogućena, pa i ova tvornica zapada u tešku krizu. Uglavnom radi za vojne potrebe, a 50.000 metara zapaljenc padobranske svile u Zagrebačkoj tvornici svile odvrtilo je Nijemce da im naše tvornice služe za preradbu njihovih sirovina.

¹⁸ U Zagrebu je dr. Heinz Gerlach 1940. vodio njemačko-hrvatsku trgovačku komoru (Deutsche-Kroatische Handelskammer – DEHAKA) i Nijemci su bili odlično informirani o prirodnom bogatstvu Hrvatske, Bosne i Hercegovine i gospodarskim mogućnostima tih krajeva, jer se je sve koncentriralo u berlinskom Reichswirtschaftsministeriumu, Arhiv Jugoslavije, film 71, rola 17. KNM 14/2.

¹⁹ F. Jelić-Butić, *Ustaše*, n. dj., 127.

Kao što sam već rekla, u 1944. ni jedna tvornica niti obrt ne rade kontinuirano i bez poteškoća. Iako se prikupljaju otpaci od svega što se može iskoristiti, njihova je preradba funkcionirala samo u tekstilnoj i papirnoj industriji, koje su svoje održanje zahvaljivale upravo otpacima.

5.

Ministarstvo seljačkoga gospodarstva uložilo je golem napor da uredi poljoprivredu, pa je, npr. polovicom 1942. godine imalo 1284 službenika.²⁰ Koristeći se iskustvima Križevačke i Petrinjske gospodarske škole, Zagrebačkog fakulteta za poljoprivredu i šumarstvo, više voćnih rasadnika stvorenih za Banovine Hrvatske, izrađena je potkraj 1941. petogodišnja gospodarska osnova temeljena na statistici koju je prikupio Zavod za proučavanje seljačkoga gospodarstva pod nazivom »Gospodarska brojitba u NDH« po kotarevima i župama, a sadržavala je podatke o poljoprivredi, stočarstvu, vinogradarstvu i voćarstvu, stanovništvu, posjedovnim odnosima, te desetogodišnji prosjek uroda zasijanih površina svih kultura, kao i prirod po hektaru. Objavljeni su i brojni članci i brošure za seoske gospodare, a zbog zainteresiranosti njemačke ratne industrije za konoplju, te za bosanske šljive objavljena je brošura dr. Paskovića »Konoplja«, ing. Vitolovića »Razmnažanje šljiva i podizanje šljivika« itd. Nastojalo se je izgraditi i proizvodno zadrugarstvo, a Hrvatska seljačka gospodarska zajednica, osnovana 1942., imala je ispitati potrebe seljaštva i udružiti cjelokupno seljaštvo putem gospodarskih povjerenstava i zadruga. Pod to ministarstvo spadalo je i ribarstvo, pa je 1941. uhvaćeno na onom malom području koji je ostao u okviru NDH 3.500.000 kg ribe, što je bilo mnogo više nego u vremenu Banovine Hrvatske, a počela se je graditi i tvornica za preradu riba u Crikvenici.

Međutim, planovi ministarstva lomili su se pod antifašističkim pokretom. Velika je pogreška bila osnovati urede za kolonizaciju koji su provodili reviziju agrarne reforme i ukinuli sve dodjelje solunskim dobrovoljcima, i tako stvarno pokrenuli pravoslavne mase prema Drini i prema šumama. Preko 10 područnih ureda naselilo je na ovim dobrima oko 7.500 obitelji s 50.000 osoba, pri čemu je dosta zemlje dano Volksdeutscherima, koji su 1919. pri prvoj agrarnoj reformi bili izuzeti od svake dodjele. No rat i rad u poljoprivredi ne ide skupa i iz Bosne već 1942., a iz Slavonije 1944., dolazi do pokreta za iseljavanje Volksdeutschera iz ugroženih područja.

Propalo je i nastojanje Nijemaca da uvedu svoju vojnu upravu u područja Bosne i Hercegovine za koja su bili zainteresirani, što je zapravo značilo reorganizaciju teritorija NDH. Nijemci poljoprivrednici već 1942. iseljavaju iz Bosne, ali do listopada 1944. eksploatiraju rudnik boksita kod Mostara, obavljajući i sve upravne prerogative, a stvaranje muslimanske »Handžar« divizije, upućuje na to da su Nijemci razmišljali i zamišljali Bosnu i Hercegovinu kao

²⁰ Mirko Lamer bio je nada hrvatske ekonomije. No žena mu je bila Amerikanka i već 1943. je emigrirao iz Hrvatske pod izgovorom obavljanja službenih poslova, izgubivši nadu u pobjedu Trećeg Reicha. Nikada se nije vratio u zemlju i umro je u Beču.

posebni teritorij, u kojem bi se vodilo računa o posebnostima toga bogatog područja, koje su Nijemci i te kako cijenili još od okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine.²¹

6.

Gospodarski kadrovi. Novostvorena hrvatska država posvećivala je veliku pozornost podignuću školstva za gospodarski kadar. Za vrijeme NDH započeta je gradnja zgrada za četiri važna gospodarstvena fakulteta koji su do tada radili u neadekvatnim prostorima. Zgrada Tehničkog fakulteta u Klaićevoj ulici, Veterinarski fakultet u Heinzelovoj ulici, Ekonomska komercijalna visoka škola na završetku Zvonimirove ulice, glavna zgrada Poljoprivrednoga šumarskog fakulteta, pokusna stanica u Botincu, sagrađene su za vrijeme NDH i služe još i danas svojoj svrsi i okosnica su našega gospodarskog visokog školstva. Samo prve godine NDH utrošeno je u te radove više od 70.000.000 kuna. Sagrađena je i rudarska škola u Varaždinu, a posebna je pozornost posvećena gospodarskim dobrima i školama. Samo prve godine NDH utrošeno je u gospodarske škole više od 70.000.000 kuna, premda zgrada *Hrvatskog Radiše*, dovršena pred rat s ciljem stvaranja specijaliziranog obrtničkog kadra, nije bila stavljena u svoju funkciju, jer se u nju uselilo njemačko vojno zapovjedništvo, koje je imalo sve više poslova na našim prostorima.

No pod utjecajem rata radna se je snaga počela osipati zbog slabih plaća određenih državnim ugovorima i slabe opskrbljenosti. Zakonska odredba o uređenju radnih odnosa od 30. travnja 1942. nikada nije zaživjela, a Odjel za društveno-gospodarska pitanja i usklađivanje društveno-gospodarskih odnosa pojedinih struka izradio je kolektivne ugovore za čitave struke, ali ni to nije profunkcioniralo, jer su ratne prilike djelovale razarajuće i na proizvodnju i na radnu snagu i na poslodavce, koji se nisu pridržavali zakonskih uredbi, pa ni radni sud nije imao djelotvornost koju bi trebalo očekivati od jedne pravne države. Da bi se pribavili radnici i namještenici onih struka koji su bili važni za ratnu industriju, osnovana je u ožujku 1942. Središnja aprovizaciona poslovnica koja je u svom sistemu na teritoriju NDH imala oko 130.000 radnika s više od 300.000 članova njihovih obitelji, pa je dakle trebalo nabavljati hranu za više od 430.000 osoba, kojima su se onda pridružili i izbjeglice s područja gdje su se vodile borbe i gdje je prestao posve funkcionirati pravni sustav i sigurnost građana. Aprovizacija je u 1944. nabavljala hranu za 51.000 željezničara, 19.800 rudara, 12.000 šumskih radnika, 7.000 tekstilnih radnika, pa to upućuje na prioritete u opskrbi, tj. na ono što je državi bilo važno da se održi u radu. Prometne neprilike i politička situacija činila je da je počela zapinjati i osnovna opskrba, a ništa nije bilo bolje ni na području Slavonije, gdje je nakup obavljala »Agraria«, kao poduzeće koje je radilo s Volksdeutscherima, pa je sve to pridonijelo splašnjavanju radnog i političkog oduševljenja i mnogi su u tra-

²¹ Fikreta Jelić-Butić, Ustaška NDH u drugoj polovini 1943. godine (s kratkim osvrtom na pitanje Bosne i Hercegovine), *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu*, 20, 1983., 304.

ženju izlaza sklonili svoje obitelji na selu, a sami su otišli dobrovoljno ili pod izvjesnim pritiskom u šume. Iz izvještaja dr. Lava Znidarčića o radničkim ustanovama u Splitu datiranom 8. veljače 1944., saznajemo da je u jesen 1943. podružnica Hrvatske radničke komore, koju je vodio Ante Ožić Paić preuzela poslove fašističke »Ufficio del lavoro«, ali ne i »Ufficio del collocamento« (burzu rada), jer je nezaposlenost pomoraca golema, a, kako NDH nije imala svoju mornaricu, brodovi su plovili pod stranim zastavama, pa je i bijeda nezaposlenih pomoraca bila golema jer nitko nije htio dati za njih pomoć, jer da pripadaju »Cassi maritimi«. ²² Dok su Talijani dovodili za poslove u lučkoj luci svoje radnike, ne vjerujući u domaću radnu snagu, za vrijeme sedamnaest dana, koliko su partizani bili u Splitu u rujnu 1943., uništena je većina tvornica i, kada je ovo područje došlo pod NDH našlo se u Splitu 8.000 radnika bez posla. Samo u Brodogradilištu ostalo je bez posla 2.000 radnika. ²³

7.

Trgovina. Unutarnja je trgovina doživjela veće promjene nego vanjska, jer su već za vrijeme Banovine Hrvatske preko Njemačko-hrvatske trgovačke komore uspostavljene veze koje su se samo nastavile. Pitanje vlasništva trgovina poremetilo je unutrašnju trgovinu do te mjere da ona nije nikada dobro profunkcionirala. Oko 23% trgovina bilo je prije 1941. vlasništvo židova, a 13% u rukama Srba s time da su Srbi imali i petinu kapitala dioničkih društava uopće. ²⁴ Sve je te trgovine prijašnjim vlasnicima oduzelo Ministarstvo riznice, odnosno PONOVA i »Hrvatski radiša«, koji su ih ili dalje vodili kao svoja poduzeća, ili su ih prodali pojedincima po nerealno niskim cijenama. Kod mnogih poduzeća, kod kojih je strani kapital (uglavnom njemački) imao natpolovičnu većinu, izbio je sukob između njemačkih i hrvatskih vlasti oko njihova vlasništva. Dakako, izbor robe u trgovini je znatno smanjen, a već potkraj travnja 1941. trgovanje najvažnijim prehrambenim namirnicama stavljeno je pod kontrolu, pa su onda uspostavljene aprovizacije, koje su u 1943. došle u situaciju da ne mogu udovoljiti opskrbi stanovništva i djelatnika, a u sličnoj situaciji našle su se nešto kasnije i tvorničke aprovizacije, iako se velikim naporima nastojala osiguravati hrana radništvu.

²² Lav Znidarčić piše da je u Splitu dobilo pomoć oko 37.000 stanovnika i da bi hitno trebalo nešto uraditi, »jer bi radnici uvidjeli, da hrvatska vlast vodi brigu za tamošnje stanovništvo, a napose za radnike i namještenike«, jer su cijene hrane ogromne. Tuži se i da su zgradu radničke komore bombardirali Nijemci. (HDA, RK, 795/2-70/ 8. II. 1944.) Brodarske tvrtke ostale su bez brodova, koji su ili potopljeni ili leže oštećeni u lukama, pa pomorci opisuju što se je dogodilo s njihovim brodovima i traže u veljači pomoć od 1.674.370 kuna. Od listopada 1943. do veljače 1944. podijeljeno je radništvu deset milijuna kuna pomoći, a mnogi su upućeni na rad u Zagreb, ili se šalju na poljoprivredne radove u Slavoniju kako bi donijeli nešto hrane. Propisa da se radnici ne smiju otpuštati nitko se nije držao jer ni vlasnici radnja nisu imali novca da plate radnike, niti sirovine da obnove rad. Problem je bio i u električnoj energiji, koja je rušenjem dalekovoda nestala, HDA, RK, 798/1-772/ 8. II. 1944.

²³ HDA, RK, 798/1-772/ 8. II. 1944.

²⁴ *Spomen-knjiga*, n. dj., 245.

Vanjska trgovina. NDH održava veze s Trećim Reichom (predstavnik Siegfried Kasche), Italijom (Raffaello Casertano), Mađarskom (Franz von Marossy), Bugarskom (Jordan Mečkarov), Rumunjskom (Dimitrije Buzdugan) Slovačkom (dr. Stefan Polyak i dr. Josip Ciekera), Finskom (dr. Onni Talas), Španjolskom (Don Vicente Gonzales-Arnao y Amar de la Torre). S gotovo svim tim zemljama bili su sklopljeni trgovački ugovori na osnovi kliringa, a naši predstavnici, često odlični privrednici, kakvi su bili dr. Dragutin Toth i dr. Branko Benzon, postaju naši poslanici u tim zemljama. Stvorene su i međunarodne konvencije, među kojima je pristup NDH međunarodnoj konvenciji o telekomunikacijama, pristup privremenom bečkom sporazumu o dunavskim pitanjima, pristup NDH sjeverno srednjoeuropsko-istočnom željezničkom savezu, pa je, među ostalim ponovno otvoren promet željeznicom između Virovitice i Barcsa itd. Možda je zanimljivo da je Hrvatska sklopila trgovinski sporazum 16. ožujka 1942. i s Vichijevom Francuskom.

Uglavljaju se do 1943. i bilateralni gospodarski ugovori s Italijom tj. s talijanskim ministrom vanjskih poslova Galeanom Cianom, s kojim se pregovara direktno i preko guvernera Dalmacije Giuseppea Bastinianija, te s Njemačkom. Nijemci su, dakako, bili dominirajuća strana svih trgovačkih odnosa, jer za razliku od Italije, koja je pola Dalmacije fizički zaposjela, Nijemci se na području Slavonije i Srijema oslanjaju na njemačku narodnu skupinu pod vodstvom Branimira Altgayera, koja preko »Agrarije« vrlo uspješno prikuplja poljoprivredne viškove od pripadnika njemačke narodnosti, koji se onda otpremaju u Treći Reich. No trgovačkim ugovorom od 5. studenoga 1941., koji je sklopljen nakon nekoliko prethodnih privremenih ugovora, Hrvatska se obavezala da će u Njemačku poslati 80.000 radnika, ali i velike isporuke u žitaricama, stoci i sirovinama. Veze s Mađarskom bile su opterećene problemom Međimurja, jer je NDH smatrala da je to područje, nastanjeno isključivo hrvatskim pučanstvom njezino, pa je i uspostavila u Međimurju 7. travnja svoju vlast, ali se nakon nekoliko dana morala povući. I Baranja je pripala Mađarskoj, ali naziv Velika župa Baranja nekadašnjoj Virovitičkoj županiji pokazuje da je Hrvatska i tu računala na dobitak teritorija s one strane Drave.

Što je Hrvatska izvozila? Sve što je imala, a što je bilo od koristi za ratnu industriju Njemačke.

Godine 1941. izvezeno je, npr. 4.310.750 kg duhana. NDH je imala šest tvornica duhana (Zagreb, Sarajevo, Travnik, Banja Luka, Mostar i Senj), te tri tvornice žigica (Osijek, Lašva, Vrbovsko), a to su kao i solana na Pagu bili državni monopolni artikli koji su donosili velik prihod. Asortiman tvornice duhana u Senju proširen je izradom cigaretnog papira, a solana na Pagu je proširena, čime je proizvodnja soli uvećana od 6.500.000 kg na 9.000.000 kg godišnje. Ta je solana radila do 1943. godine kada je došla u ruke partizana, koji su iz nje na svoj teritorij otpremili 200 vagona soli, zamjenjujući sol za žito i kožu.

Vanjske veze nisu imale samo izvozni karakter. NDH u mnogo čemu preuzima iskustva Njemačke i Italije, osobito na polju informiranja, dokumentacije, uređenja radnih odnosa, gdje se klasna borba zamjenjuje suradnjom između poslodavaca i posloprimaca, premda to na našim nemirnim prostorima nije nikada profunkcioniralo zbog kombinacije klasnih i nacionalnih sukoba i

namjerno izazivanog nejedinstva, iako se je *Radnička komora* svojski trudila da donesene odluke provede u život.²⁵ Hrvatski gospodarski stručnjaci surađivali su s Institut fuer Konjunkturforschung, koji je bio osnovan u Berlinu 1925., što je bilo lagano ostvariti, jer su mnogi naši vodeći privrednici završili škole za vanjsku trgovinu u Beču ili u Berlinu, a koji ured je prikupljao podatke i za naše područje, koje zbog utruća našega Statističkog ureda 1921. godine nismo imali. Godišnjak Kraljevine Jugoslavije, koji je počeo izlaziti 1929. godine sadržavao je podatke na razini države i banovina, a rijetko za kotareve i mjesta. Suradnja s inozemstvom odražava se i na vrlo dobro uređenom Zagrebačkom zboru 1942. godine, nakon kojeg vremena rat sve više potiskuje mirnodopske manifestacije, pa je i Zagrebački zbor 1944. kao zadnja vicesajamska priredba NDH vrlo skroman i odražava sve poteškoće s kojima se NDH kao država sukobljavala na polju gospodarstva, iako valja priznati da su najdulje i najbolje u NDH funkcionirali propaganda i tisak.

8.

Zaključak

Gotovo idealno geografski osmišljena država omogućila je planerima NDH da sastave odlične planove na polju svih grana gospodarstva, te njihovi elaborati, planovi, programi, uredbe i propisi označavaju modernizaciju u odnosu na dotadašnju zapostavljenost. Oni istodobno označavaju da su gospodarski stručnjaci bili sretni što mogu planirati za Hrvatsku, zavarani njezinim nazivom da je ona i gospodarski nezavisna. Oni predviđaju optimalne prometne pravce i izgradnju cesta i željeznica, koji bi omogućili izvoz šumskih, poljoprivrednih, stočarskih i rudnih proizvoda i bogatstva s osloncem na dobro školovanu radnu snagu i stručnjake. Dakako, izdvajanje većeg dijela Dalmacije i Međimurja gospodarstvenicima NDH je mnogo smetalo, pa su se, vjerujući vjerojatno u povrat tih prostora u okvir Hrvatske, s toliko više mara usmjerili

²⁵ Hrvatski državni arhiv u fondu *Radničke komore* ima potpuno očuvanu dokumentaciju koja se odnosi na radništvo na području NDH. Iz tih se materijala vidi da je bijeda radnika dosegla tijekom rata neviđene razmjere i da je stanje bilo veoma kritično već u jesen 1943. Njemački povjerenik dr. Kraft obećao je radnicima povišenje kvote hrane, ali tajnik sarajevske komore Belamarić i državni povjerenik H. Hadži Osmanović nisu uspjeli to realizirati. U rudniku Brezi radnici su se u studenome 1943. hranili mckinjama (Hrvatski državni arhiv, (dalje HDA), Radnička komora, (dalje: RK) kut. 775/4-6434/27. IX. 1943. i 781/1-7255/5. XI. 1943.). U 1944. u svim tvornicama i rudnicima koji su još radili, osnivane su radničke kuhinje, i zanimljivo je uočiti strahovite napore povjerenika da se, dobiju dozname za hranu i da se ta hrana dopremi do mjesta gdje su ju radnici trošili, a sve to začinjeno stalnim zračnim uzbunama, bombardiranjima i napadima na prometnice i same tvornice. Tako se npr. u Splitu raspodijelilo ljeti 1944. više od 21.000 obroka hrane, s time da se 10. V., te 5. i 6. VI. 1944. nije kuhalo zbog uzbuna. Mjesečno se na te obroke trošilo više od milijun kuna mjesečno, pa je i to uz nemogućnosti proizvodnje hranilo inflaciju, koja naglo razara privredu, HDA, RK, kut. 823. – Split.

prema bosansko-hercegovačkim prostorima, smatrajući da taj prostor u gospodarskom smislu s hrvatskim prostorima čini cjelinu. No cijelo gospodarstvo bilo je već u jesen 1943. paralizirano i ono se je održavalo samo golemim naporima vladinih stručnjaka i uz pomoć vojske (domobrana, njemačkog Abwehra, Volksdeutschera, možda i nešto ustaša). Njemački zapovjednik Luthers je već 18. srpnja 1943. dao crne prognoze za najvažnije gospodarske grane NDH, tvrdeći da se one mogu sve manje iskoristavati zbog intenziviranja djelovanja »bandi« u »različitim dijelovima zemlje«. Do prosinca 1943. ništa se nije poboljšalo nego još i pogoršalo, te ministar Josip Balen predviđa gospodarsku propast koju će slijediti i »opća narodna propast«. Balen kaže da država nikako ne može doći u položaj »...da bi mogla proizvoditi i prevoziti ona dobra, za čiju proizvodnju i prijevoz ima najbolje preduvjete. Ona se ne može nikako gospodarski oporaviti i ojačati u tolikoj mjeri, da bi proizvodnja i prijevoz barem i približno odgovarali istinskim mogućnostima našeg narodnog gospodarstva.«²⁶ Balena osobito smeta ometanje proizvodnje u području između Save, Kupe, Drave i Dunava, jer su se odatle dobivale žitarice, stoka, ogrjev, tekstilne sirovine, dakle, radilo se o visokoj gospodarskoj vrijednosti tog prostora za srednju Europu, što je spoznala još Marija Terezija. Potkraj 1943. sve je to došlo u pitanje, iako je država postojala još godinu i pol, boreći se sa samopreživljavanjem, jer ni od kuda nije mogla primiti pomoć. Maksimalnim zalaganjem otpremala se hrana sa sjevera Hrvatske u Dalmaciju i Primorje, dok i to u prometno razlomljenom prostoru nije prestalo i država se približila svom kraju, a na partizanskom području izrasta novo gospodarstvo, do tada neiskušano na našim prostorima.

Ma kako mi gledali na spregu gospodarstva NDH s fašističkom Njemačkom, čini se da je vodstvo gospodarskog resora NDH tu vezu smatralo privremenom. Početak gradnje novih zgrada za četiri gospodarstvena fakulteta ukazuje da je NDH željela imati svoje vlastite gospodarske stručnjake. Planovi pokazuju da je gospodarsko vodstvo NDH u svemu računalo na gospodarsku suverenost Hrvatske, da je tako pokušalo raditi, i da je u nekim zamislima bilo originalno. Što je od toga malo ostvareno, što se umjesto reformiranja sistema zajedničkim radom svih Hrvata prišlo rušenju, posljedica je tragičnog spleta okolnosti da je NDH nastala dozvolom fašističkih država koje su izgubile rat, pa je i ona propala zajedno s njima, a da se nitko nije zamislio što je NDH bila i što je trebala biti za većinu Hrvata. Gospodarski napredna i lijepa država od Drave do mora. Da se je netko od saveznika nad time zamislio, vjerojatno bismo mnogo jeftinije, a i prije i mi i Bosna i Hercegovina došli do svoje suverene države s mogućnošću da sami kreiramo svoje gospodarstvo, što je moguće samo od samostalnog naroda u samostalnoj državi. Tada je gospodarska politika u interesu naroda.

Ovako je izvršena pri završetku rata strahovita gospodarska devastacija hrvatskih prostora. Stradala su sva područja, od ove ili od one strane, ali najviše ipak tvornice uz željezničku prugu i na željezničkim raskrižjima. Vinkovci, Slavonski Brod, Zagreb doživjeli su više zračnih napada saveznika upravo uz prugu, isto kao i Zadar uz luku. Pri povlačenju, a nakon probijanja srijemskog

²⁶ F. Jelić-Butić, *Ustaše*, n. dj., 134.

fronta i Nijemci za sobom uništavaju ne samo željezničke pruge već miniraju i tvornice u podravskom području, i samo je stjecajem sretnih okolnosti, odnosno zalaganjem vlasnika, nešto i ostalo, no potom je i to bilo pretežito konfiscirano. Godine 1945. gospodarstvo Hrvatske bilo je gotovo uništeno, pa se uglavnom izgrađuje nanovo povratkom stručnoga kadra s partizanskih područja, gdje je već bila zasnovana osnovna proizvodnja i izradeni planovi za tzv. obnovu, koja je provedena na leđima srednjih društvenih slojeva i uz potpuno uništenje bogatih, uz hrvatsko gospodarstvo i srednju Europu vezanih slojeva.

S U M M A R Y

CROATIAN ECONOMY IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA

The Independent State of Croatia had a series of weaknesses. Territorially it was an incomplete state, and its satellite position dictated its conduct on economic plan (manpower, raw materials, production). Many economic experts were engaged in organizing the economy. They created a system of »modernized economic life«, which might have functioned in a country with no war and no political mistakes. Destruction of traffic arteries and raw materials along with poverty of labour force ruined the economy of the country, to which the unfortunate political situation in the Balkans, but on the international plan as well, had also contributed.